

Robert Castel

Előszó

(A szociális kérdés alakváltozásai*)

Most, amikor a múlt kicsúszik a markunkból, a jövő körvonalai pedig elmosódtak, úgy tetszik, mozgósítanunk kell emlékezetünket, ha meg akarjuk érteni a jelent. Igaz, a nagy történelmi freskók – akárcsak a nagy rendszerek és nagy elméletek – kimentek a divatból. De ha meg akarjuk ragadni mindannak sajátosságát, ami *itt és most* szemünk láttára zajlik, vajon megtakaríthatjuk-e magunknak a visszatekintést? A közelmúltbeli, földcsuszamlásszerű mozgások például alapvetően megváltoztatták a bérmunkások helyzetét: tömegessé vált a munkanélküliség, és bizonytalanná az alkalmaztatás tartóssága. Az efféle helyzetekkel szemben védelmet nyújtó klasszikus ellátórendszerek pedig képtelenek megfelelni feladatuknak: mind többen s többen vannak azok, akikre a társadalom a „létszámfölötti” bélyegét sűti, akik foglalkoztathatatlanok, s ha hozzájutnak is némi munkához, ki tudja, mikor, ki tudja, meddig. Napjainkban a jövő sokak számára csak a forgandó vakszerencse bizonytalanságát tudja kínálni.

De mit is jelent a bizonytalanság, s milyen kritériumok alapján minősíthetjük? Hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy a bérmunka-viszony, mely a jelenben az aktív keresők túlnyomó hányadának meghatározója, s melyhez a szociális kockázatok elleni védő-ellátó rendszerek többségét társítani szoktuk, hosszú-hosszú időig olyan létforma volt, mely semmiféle biztonságot nem nyújtott. A bérmunkás osztályrésze csak megvetés, lenézés, nyomor volt. Bérmunkából élni annyit jelentett, hogy az embernek nincs semmije, amit felmutathatna, a két dolgos kezén kívül. Bérért csak az vállalkozott munkára, aki lesüllyedt, és így rákényszerült erre a létformára: a tönkrement kézműves, a bérlő, akit földje nem tudott eltartani, a mesterlegény, aki nem válhatott mesterré stb. A bérmunkás sors azt jelentette, hogy az ember kiszolgáltatottá vált, egyik napról a másikra élt, reményvesztetten küzdött a nélkülözés ellen. A bérmunkásság első megjelenési formáiban – archaikus örökségként – a feudális robot mintái szinte változatlanul élnek

* Robert Castel: *Les métamorphoses de la question sociale*, Paris, Fayard, 1995. Jelen számban a könyv előszavát és a 6. fejezet első részét közöljük. A 6. fejezet folytatása a következő számunkban.

tovább, mit sem veszítve durvaságukból. És mindez nem is a távoli múltban zajlott. Gondoljunk csak vissza arra, hogy a III. Köztársaság legfontosabb kormányzópártja, a Radikális Párt 1922-es marseille-i kongresszusán még azt a követelést iktatja be programjába, hogy „töröljük el a bérmunkásságot, a rabszolgatartás e maradványát”.¹

Nem könnyű megérteni, hogy miként sikerült a bérmunka-viszonyok felszámolnia e fantasztikus hátrányokat, s a hatvanas évekre a modern „alkalmazott társadalom” jellegadó öntőformájává válnia. A folyamat elemzése azonban nem egyszerűen csak múltfeltáró történeti munka. A bérmunkásság társadalmi helyzetének történeti-szociológiai jellemzése ahhoz is elengedhetetlen, hogy felmérjük, mekkora a jelenben annak veszélye, hogy megroppannak a társadalom tartópillérei, s a helyzet kiélezetten veti fel a biztonságvesztés, a sebezhetőség, a kirekesztés, a szegregáció, a deviancia kérdéseit. Több mint húsz esztendeje ismétlődnek a problémák, mindig újraigazodva az előzőleg kialakult védőrendszerekhez, vagyis azokhoz, melyeken keresztül a szociális állam – éppen a bérmunka-viszony konszolidálására támaszkodva – szavatolta bizonyos kockázatok fedezetét. Az újfajta sebezhetőség hátterében most e védelmek szolgálnak díszlet gyanánt. Ez a helyzet alapvetően különbözik a jövőnek attól a fenyegető bizonytalanságától, mely hosszú évszázadokon keresztül mindennapos közös tapasztalata volt a tömegnek, melyre mint az „egyszerű népre” volt szokás tekinteni. Vagyis: nem sok értelme van ma úgy válságról beszélni, hogy nem tisztázzuk e különbség mértékét.

Ha valaki úgy véli, hogy a történelem igencsak nagy szerepet játszik ebben a könyvben, hadd tegyem hozzá: jelen történelmünkről van szó, s arról az erőfeszítésről, melyben úgy ragadjuk meg ennek jellemzőit, hogy megkíséreljük rekonstruálni a mai átalakulások gyökereit. Ebben a törekvésben a szövevényes múltat – a bejárt utat – napjaink kérdéseivel fogjuk valatára. A jelen nem pusztán a ma. Hatásaiban velünk élő örökség is, s ha meg akarjuk érteni a máit, cselekedni akarunk tudni a mában, meg kell ismernünk ennek az örökségnek az emlékeit.

Kezdetben az volt a szándékom – s erről persze nem tettem le –, hogy számot adjak a társadalmi státusok bizonytalanságáról, a társadalmi kötelék törékenységéről, azokról a pályautakról, melyeknek rajzolata újra és újra megtörik. A fogalmak, melyeket kimunkálni szándékozom – a társadalmi dekonverzió, a negatív individualizmus, a tömeges sebezhetőség, a „hátrányosság” (handicapologie), a társadalmi sérülékenység, a kirekesztődés – vagy az integráció problémakörének keretein belül nyerik el értelmüket, vagy az anómiáén belül (emez ugyanis valójában a társadalmi kohézióról való, az elkülönülő helyzeteknek elemzéséből kiinduló elmélkedés). Célkitűzésem tehát az volt (s maradt), hogy felmérjem, milyen is az az új leosztás, mellyel e mai játszma folyik. Hiszen mind szembeszökőbb azoknak az embereknek a felbukkanása, akiknek a helyzete a társadalmi struktúrában egyre „lebegőbb”, akik egyre inkább e struktúra „hézagaiban” húzódnak meg, anélkül azonban, hogy helyüket meglelnék e világban. Bizonytalan árnyfigurák ők, a munka világának peremvidékén, a társadalom szentesítette csereviszonyok határmezsgyéjén. A hosszú távú munkanélküliség áldozatait, a kifosz-

tottan árválkodó külvárosok lakói, a minimális beilleszkedési jövedelem „haszonélvezői”, az ipari szerkezetváltások kárvallottjai vagy állást hajszólo fiatalok, akik átképző tanfolyamról átképző tanfolyamra tengetik életüket, olykor alkalmi munkát találva. De kik ők valójában? Honnan jönnek? Hogyan jutottak idáig? Milyen sors vár rájuk?

E kérdések nem tartoznak a munkaszociológia klasszikus kérdései közé, s szándékom nem is az, hogy ide beilleszsem őket. Mindazonáltal, miközben megpróbáltam túlmenni e helyzetek pusztá empirikus leírásán, rájöttem, hogy a munkához való viszony elemzése (vagy a hiányához avagy bizonytalansághoz való viszonyé) meghatározó eleme annak a vállalkozásnak, mely ki akarja jelölni helyüket az őket létrehozó társadalmi dinamikán belül. A munkát nem úgy tekintem, mint a termelés technikai viszonyát, hanem mint a társadalmi struktúrába való beilleszkedés kitüntetett közvetítő elemét. Igen erős korreláció létezik ugyanis – mint ezt majd a hosszú távú elemzés igazolni fogja – a társadalmi munkamegosztásban betöltött pozíció, illetve a szociabilitás kapcsolati hálórendszerében, továbbá azon rendszerekben elfoglalt hely között, melyek az egyes ember számára „védelmet” nyújtanak a létfeltételek véletlen forgandóságával szemben. Ez teremt lehetőséget arra, hogy fogalmilag létrehozzuk s egymástól elkülönítsük a társadalmi kohézió különböző zónáit. Ennek megfelelően a kapcsolati hálóban erősen meggyökerezett stabil munkaviszony az integráció zónáját határolja le. A másik póluson: a termelő tevékenységekben való részvétel hiánya és a kapcsolatoktól való megfosztottság, egymás negatív hatásait felerősítve, kirekesztettséghez vezet, helyesebben szólva kiilleszkedéshez. A társadalmi sebezhetőség köztes, átmeneti, instabil zónának tekinthető, melyet a munkalehetőségek bizonytalanságának és a közeli kapcsolatok törékenységének együttese jellemez.

E kapcsolódások természetesen nem érvényesülnek gépiesen. A kisemberek jelentős számú csoportjai számára a munkafeltételek bizonytalanságát gyakorta ellensúlyozhatta a szomszédság nyújtotta közeli védelmi hálózat sűrű szövedéke. S főleg: e feltételek nem egyszer s mindenkorra adóttak. Elég egy gazdasági válság, például felszökik a munkanélküliség aránya, általánossá válik az alulfoglalkoztatottság: a sebezhetőségi zóna terjeszkedni kezd, átcsap az integrációs zónára is, s a kiilleszkedési folyamatoknak is termőtalajává válik. Így e zónák közötti ekvilibrium összetevői tehát – legalábbis e hipotézist igyekszem majd alátámasztani – kitüntetett fontosságú jelzésként szolgálhatnak a társadalom egészének az adott pillanatban fennálló kohéziója felméréséhez.

Nyilvánvaló, hogy kezdetben mindez nem több formális kategóriarendszernél. Érvényességét majd csak a segítségével elvégezhető elemzések igazolhatják vissza. Két előzetes megjegyzés azonban ide kívánczok, elkerülendő, hogy félreértsük, miben is áll egy ilyen modell hordereje.

Először is: e kategóriarendszer nem esik egybe a társadalom rétegződésével. Akadhatnak erősen integrált, egyszersmind javakban szűkölködő csoportok. Ilyen lehet például a kézműves mestereké, a céhes korporatizmusnak abban a struktúrájában, mely bár csak szerény jövedelmekhez juttat, általában biztosítja a munkához való hozzáférést, és a legfontosabb szociális kocká-

zatokkal szemben szilárd védelmet nyújt. Mi több: létezik integrált szegénység is, lásd például a segélyezetteknek azt a tömegét, amelynél a létfenntartási források hiánya a „helyi gondoskodás” valamilyen formáját hívja életre. (Erről szól könyvem I. fejezete.) Nem a gazdasági dimenzió tehát az első számú megkülönböztető jegy, s az itt felvetődő kérdés nem a szegénység problematikája, jóllehet a stabilitásvesztés kockázata súlyosabban nehezedik azokra, akik híjával vannak a gazdasági tartalékoknak. Ha igaz is tehát, hogy a veszély nem elsősorban a tehetőseket fenyegeti, az is igaz, hogy nem szűkségszerűen a legszegényebbeket, a nincsteleneket önmagukban. Inkább a gazdasági szűkösség és a társadalmi instabilitás között fennálló kötelékeket kell majd kibontanunk.²

Másodszor: a javasolt modell nem statikus. Nem feltétlenül az a cél, hogy besoroljuk az embereket e különböző zónák valamelyikébe, hanem inkább annak megvilágítása, hogy miféle folyamatok vonják-taszítják őket egyikből a másikba; hogyan veszíti el valaki az integráltság nyújtotta biztonságot, s válik sebezhetővé; hogyan zuhan alá még a sebezhetőségi zónából is, s szűnik meg létezni a társadalom számára.³ Hogyan népesülnek be e társadalmi terek, hogyan maradnak fenn, s hogyan foszlanak semmivé a társadalmi státusok. Éppen ezért a „kirekesztés” kifejezés helyett (manapság inkább ez a divatos) én inkább a „kiilleszkedését” használom, mint ami magába foglalja a folyamat beteljesülését. Ne gondolják, hogy ez csak finomkodó játék a szavakkal. A kirekesztés mozdulattalan. A megfosztottság, a hiányt szenvedés állapotára – vagy inkább: állapotaira – mutat rá. De a hiányok pusztán számbavételétől még nem rajzolódnak ki előttünk azok a folyamatok, melyek ide elvezettek. Ahhoz, hogy egy ilyen fogalmat (melyhez egy kettészakadt társadalom gondolata társul) precízen használhassunk, arra lenne szükség, hogy földrajzilag pontosan lokalizálható, valamint egy kultúra vagy szubkultúra legalább relatív koherenciájával – s leggyakrabban etnikai meghatározottsággal – jellemzett helyzetek adekvát leírására legyen képes. Az amerikai gettók efféle asszociációkat keltenek az emberben, s velük kapcsolatban (bár a kifejezést még sokan vitatják) egyre inkább szokás *underclass*-ról beszélni. Franciaország még nem tart itt. (Bár a „beur” gúnynév elterjedése etnikai utalást tartalmaz, nem ír körül egy speciális kultúrát. S még inkább mondhatjuk, hogy a „kirekesztettek” különböző csoportjai nem képeznek közös kultúrát.)

Ha viszont „kiilleszkedésről” kezdünk beszélni, az azt jelenti: felhagyunk azzal a próbálkozással, hogy pontosan kijelöljük, hol húzódik „a” törésvonal, s ehelyett arra teszünk kísérletet, hogy végigkövessünk egy teljes pályavonalat. A fogalom ugyanabba a szemantikai mezőbe tartozik, mint a leszakadás, az érdemtelené válás, a társadalmi ellehetetlenülés. Kiilleszkedés, leszakadás, érdemtelené bizonyulás, ellehetetlenülés – ugyan mihez képest?! De hisz éppenséggel ez a probléma! Azt azonban már sejtethetjük, hogy az ezt az utat követő elemzés mire törekszik. A kudarcokat a teljes pályáiv egészen belül értelmezni, megkeresni kapcsolatukat az átfogóbb folyamatok dinamikájával, figyelemmel lenni a határhelyzetek szakadáspontjaira. Az adott helyzetet a korábbi állapotok összefüggérendszerébe ágyazni, a szélsőséges helyzeteket nem kiragadottan kezelni, épp ellenkezőleg, szakadatlan

egységben látni a torkolat és a forrásvidék közötti mozgást. Nem csoda, hogy e nézőpont számára a sebezhetőségi zóna stratégiai fontosságúnak tűnik. Ha sikerül e zónát visszaszorítani vagy ellenőrzés alatt tartani, úgy lehetővé válik a társadalmi struktúra stabilitásának biztosítása – vagy egy egységes társadalomban (azaz: ahol mindenki részesül az alapvető biztonságokból), vagy egy konszolidáltan duális társadalomban (ez valami olyasféle lenne, amilyen Spárta lehetett, ahol a teljes jogú polgárok és a vaskézzel féken tartott helóták között nem létezett semmiféle köztes helyzet). Manapság – minden jel erre mutat – a helyzet éppen fordított; a nyitott határú és egyre terjedő sebezhetőségi zóna olyan forrongásokat táplál, amelyek törékennyé teszik a kivívott eredményeket, s aláássák a megszerzett státusokat. E megállapítás hosszú távon is érvényes. A sebezhetőség kockázata, a fenyegető bizonytalanság s bizony, többnyire, a nyomor sok évszázada része a néptömegek sorsának.

Könyvem címe: *A szociális kérdés alakváltozásai*

Az „alakváltozás” azonosság és különbözőség dialektikájára utal, mely szükségessé teszi, hogy kibontsuk az e modellben zajlott történeti változásokat, aláhúzva, mi az, ami jelentősebb formaalakzataiban új elem, és mi az, ami változatlanul él tovább (jóllehet megnyilvánulásaikban ezek többnyire nem azonnal és közvetlenül felismerhetők). Mert hiszen, s ez nyilvánvaló, azok a konkrét tartalmak, melyek megtöltik az olyan fogalmakat, mint stabilitás, bizonytalanság, munkából való kirekesztés, betagozódás a kapcsolati hálóba, védelmi támaszok törékenysége vagy társadalmi elszigeteltség – ma egészen mások, mint voltak a preindusztriális társadalomban vagy, mondjuk, a 19. században. Még csak húsz évvel ezelőtti megfelelőiktől is radikálisan különböznek. Azonban éppen azt kell majd megmutatnunk, hogy először is azok a népességcsoportok, melyek e zónákat benépesítik, magából e tényből következően homológ helyzetet foglalnak-e el a társadalmi struktúrában. Helyzeti homológia áll fenn azok között, akikre „nincsen is szüksége ez világnak”⁴, tehát például az ipari forradalom előtti világ csavargói s mai társadalmunk különböző „foglalkoztathatatlan” csoportjai között. Másodsor: azok a folyamatok, melyek e helyzeteket létrehozzák, ugyancsak összevetethetők egymással, azaz: miközben megnyilvánulási formáikban különböznek, dinamikájukat tekintve egymással homológok. Mindenkor arról van szó, hogy lehetetlenné válik stabil helyzet kiverekedni a munkaszervezet domináns formáin, valamint a közösségi hovatartozás elismert módzatain belül (miközben emezek is, amazok is tökéletesen átalakulnak). Ez szüli a hajdani, a tegnapi és a mai „létszámfelettieket”. Harmadszor: mindez nem azt jelenti, hogy egy lineárisan hömpölygő történelemmel van dolgunk, melynek az egymásból sarjadzó alakzatok biztosítanak kontinuitást. Éppen ellenkezőleg, bele kell törödnünk abba, hogy szüntelenül meglepő elszakadásokba, szétágazásokba, újításokba fogunk botlani. (Említsük csak példaként azt, hogy milyen kalandos úton-módon verekedték fel magukat a bérmunkából élő tömegek a legteljesebb megvetettség állapotából odáig, hogy ma az ő létük bizonyul a jövedelmek és védelmek első számú biztosítékának.) Már csak azért is, mert egy ilyen „átváltozás” korántsem a történelemmé magasztosult valóság ellenállhatatlan sodrása; a liberális társadalom létrejöttékor az a parancsoló szükséglet, hogy a munkaviszonyok összességét szerződéses

viszonyok kereteibe ágyazzák, legalább annyira radikális szakítást jelentett a korábbi állapotokkal, mint az ezzel egyidőben bekövetkezett politikai rendszerváltás. De bármily alapvető legyen is ez az átalakulás, nem hegemónikus, és nem homogén módon tört utat magának. Még jóval azután is, hogy a szabad bér munka válik a munkaviszonyok jogilag szentesített formájává, a bér munkás-léthez továbbra is a szegénység, a bizonytalanság, a balsors képzeze tapad. A dolog rejtélyesnek látszik: színre lép az a tényező, mely képes megsokszorozni a gazdagságot, ám saját magának nem tud mást kínálni cserébe, csak a nyomor burjánzó tenyészetét. Napjainkban pedig azon a furcsa fordulatot kell megdöbbenünk, melynek nyomán – minden korábbi sikertörténet ellenére – a bér munkás-lét veszélyes léthelyzetté válhat.

Az alakváltozás szó tehát nem arra szolgáló metafora, hogy azt a képzetet keltse: adva van egy szubsztancia, mely attribútumainak megváltozása ellenére is örökéletű. Eppen ellenkező a helyzet: a metamorfózis megrendíti az élő bizonyosságokat, s átrajzolja a társadalom arculatának megszokott képét. Mindazonáltal a forrongó átalakulásokról – bármily alapvetőek legyenek is – kiderülhet: nem abszolút újdonságok, hiszen ugyanazon problémakör kereteibe illeszthetők. Ezen azt értem, hogy létezik a megoldást követelő kérdések olyan közös „nyalábja” (persze, meghatározandó, mi bennük a közös), melynek összetevői egy adott pillanatban (melyet persze, meg kell tudnunk határozni) törnek felszínre; amelyek a különböző válságokon keresztülverekedve magukat, új és új elemeket olvasztottak magukba, hogy így új és új megfogalmazást is nyerjenek (ennek korszakolására, persze, illik képesnek mutatkozni), s amelyek még ma is élnek. Eppen azért, mert e kérdőre fogás *élő*, s mert jelenkori történelmünket akarja kirajzolni, kell, hogy képes legyen visszafordulni saját története felé, s képes legyen nyomon követni azt.⁵ Attól még, hogy tilos a múltat úgy „használnunk”, hogy az ellentmondjon a történettudomány metodológiai követelményeinek, feltehetünk olyan történeti kérdéseket a tényanyagon belül, amelyeket a történészek maguk nem törekedtek megfogalmazni, s számomra legalábbis az is legitimnek tűnik, hogy más, új – adott esetben szociológiai – kategóriák mentén rendezzük át e tényanyagot. Mindez nem azt jelenti, hogy újraíránk a történelmet vagy felülbírálnánk, hanem csupán azt, hogy megpróbáljuk újraolvasni. Azaz: szigorúan a történészek feltárta adatokra építve megpróbálunk elmesélni egy *új történetet*; olyan történetet, melynek e szociológiai olvasat szerint is van koherenciája, s ugyanakkor összebékíthető a történész mesélte történettel. Az a tényanyag (s ez kivált igaz könyvem első részére), melyre érvelésem támaszkodik, alapvetően történeti. De olyan elemzési kategóriák mentén csoportosítom át s használom fel őket, melyekért a felelősség természetesen egyedül rám hárul.⁶

„A szociális kérdés alakváltozásai.” A „szociális kérdés” olyan alapvető apória, amelyen minden egyes társadalom megpróbálja kitapasztalni saját kohéziójának rejtélyeit, és kitanulni, hogyan hárítsa el megroppanásának veszélyeit. Olyan kihívás ez, mely megkérdőjelezi, hogy vajon képes-e egy társadalom (politikai terminológiával: egy ország, egy nemzet) a kölcsönös egymásrautaltságok kapcsolatrendszerének együtteseként fennmaradni.

E kérdést ebben a formában, explicit módon először az 1830-as években

tették fel. Akkoriban az hozta felszínre, hogy kezdtek tudatára ébredni, milyen létfeltételek között él az a népesség, mely tevékeny véghezvivője, ám egyszersmind áldozata is az ipari forradalomnak. A kérdés a pauperizmus, a tömeges nyomor kérdése. Döntő pillanat ez, amikor szinte áthidalhatatlan-nak látszik a szakadék, mely az emberi és polgári jogok elismerésén alapuló jogi-politikai rendszer s a tömeges elnyomordást és morális tartás-vesztést okozó gazdasági rendszer között feszül. Mind általánosabbá válik a meggyőződés, hogy valóban „veszély fenyegeti a politikai és erkölcsi rendet”⁷, illetőleg – erősebb megfogalmazásban – az, hogy „vagy sikerül hatékony írt találnunk a szegénység tátongó sebének begyógyítására, vagy fel kell készülnünk arra, hogy fenekestül felfordul a világ.”⁸ Amin egyszerűen az értendő, hogy a liberális társadalmat szétvethetik azok az új társadalmi feszültségek, melyeket a fékevesztett iramú iparosítás kelt életre.

Ez a hiátus, ez a politikai szervezet és a gazdasági rendszer között tátongó űr teszi lehetővé, hogy – első ízben a történelem során – világosan kijelöljük a „szociális” fogalmának helyét. E hézagban kell helyet tűrnia magának, létrehoznia (vagy új életre keltenie) azokat a kötelekeket, amelyek sem egy szűk értelemben vett gazdasági logikához, sem egy szűk értelemben vett politikai törvényhozáshoz nem igazodnak. A „szociális” szféra nem egyéb azoknál a nem-piaci szabályozási rendszereknél, melyeket avégett hoznak létre, hogy a frissen megnyíló réseket betömjék. A szociális kérdés – ebben a kontextusban – azt a kérdést jelenti, hogy milyen helyet foglalhatnak el az ipari társadalomban a dolgozók társadalomból leginkább kiszakadt csoportjai.

S mégis, már a „szociális felfedezése”⁹ előtt is volt szociális dimenzió. Ebből sorolhatók például a szűkölködők különböző kategóriáival szemben kialakított, nem-piaci logikájú kapcsolatok változatos, intézményesült formái (a segélyezés intézményei és gyakorlati megoldásai) csakúgy, mint a bizonyos népességcsoportokkal kapcsolatban meghozott, rendszeresített intézkedések: fellépés a csavargással szemben, munkakényszer, a munkaerő vándorlásának ellenőrzése. Létezett tehát már korábban is, és nemcsak egyféle „segélyezés-elvű gondoskodás”, és létezett az olyan beavatkozások rendszere is, melyeken keresztül az állam betölthette a munkaszervezet fenntartó és munkaerő-mobilitás szabályozó szerepét. Miért? Mert már a nyugat-európai preindusztriális társadalmakban is jelen volt a „szociális kérdés”. A státusok egy rendi társadalom keretei között gondosan egybe rovátkolt kölcsönös egymásrautaltságát komolyan fenyegetni kezdték mindazok, akik a hagyományos munkamegosztás keretei között nem lelték helyüket a társadalomban. A csavargás kérdése, mint majd látni fogjuk, egyszerre ki is fejezi és el is leplezi a szabad munkához jutás korszakos követelését, mely majd odáig vezet, hogy a termelési viszonyokat új alapokon kell meghatározni.

De ha a „szociális kérdés” már 19. századi, első explicit megfogalmazása előtt is felmerül, nem vetődik-e fel *azután* is, hogy a munkásosztály társadalmi integrálódásának különböző viszontagságai okozta feszültségek megszűnnek meghatározóvá válni? Elvitathatatlan, hogy e szekvencia, mely a 19. század első fele és a 20. század hatvanas évei közti időszakra nyúlik, ma visszaszorulóban van. Az is igaz, hogy a helyébe nyomuló „szociális problémák” sokasága mögött is felsejlő egység kifejezésére nincs közös, ál-

talános szavunk. Erre vezethető vissza egyébként a „kirekesztés” divatossá válása, azé a fogalomé, melyet differenciálatlansága képessé tesz arra, hogy ráhúzható legyen a nyomorúság egész sor állapotára, anélkül, hogy bármit is megvilágítana abból, mi bennük a közös. Hát valóban! Mi lehet a közös a több éve munka nélkül lézengő, családjára (feleség, lakás, televízió¹⁰) hagyatkozó, felnőtt férfi és a között a fiatalember között, akinek kényszerpályája a nap mint nap újratekintendő, értelmetlen téblábolás s olykor egy-egy elvetélt dühkitörés között halad?¹¹ Nincs közös múltjuk, jövőjük sem azonos; mások az élettapasztalataik, és mások az értékeik. Nem forgathatnak a fejükben közös, hasonló terveket, s úgy tűnik, tanácstalan tétovaságukból a közös szervezkedés formái nem tudják kirángatni őket.

Ami az ilyen típusú helyzeteket egymással rokonítja, az kevésbé valamiféle empirikus leírásból kibontható jegyek hasonló volta, mint inkább *helyzetüknek* a jelenlegi gazdasági és társadalmi átstrukturálódások közepette megmutatkozó azonossága. Nem annyira kirekesztették, mint inkább sorsukra hagyták őket; a termelés csereviszonyai, mint a víz sodra a hordalékot a partra, útszélre vetették s ott hagyták őket. Minden úgy történik, mintha szorongva látnánk neki újra felfedezni a valóságnak azt az arcát, amelytől – hozzászokva a gazdasági növekedéshez, a majdhogynem-teljes-foglalkoztatáshoz, az integrációs folyamatok sikereihez s a szociális védőháló kiterjesztéséhez – úgy tetszett, már örökre megszabadultunk. Tudomásul kell vennünk, hogy újból felbukkannak azok, akikre „nincsen is szüksége ez világnak”, azok az egyének és csoportok, akik és amelyek a gazdasági és szociális kompetenciák folyamatban lévő „elnapolását” követően létszámfelettivé váltak.

Az ő státusuk valójában egészen más, mint, mondjuk, a szociális kérdés felvetődésének eggyel korábbi időszakában akár még a leghátrányosabb helyzetűeké is. Így például bár a közelmúlt nagy munkásmozgalmi küzdelmeinek segéd- és betanított munkását kétségkívül kizsákmányolták, mégis nélkülözhetetlen volt. Másként fogalmazva: kötelei révén belül maradt a társadalmi csereviszonyok körén. Része volt annak a társadalomnak (még ha a rangsorban csak legalul jutott is neki kevéske hely), amelyet – Durkheim nyomán – egymással kölcsönös függőségi viszonyokkal összekapcsolt elemek együttesének tekintettek. Ebből az következett, hogy alávetettségét fel lehetett fogni s végig lehetett gondolni egy integrációs problematika keretein belül: e problematikán – „reformista” változatában – az egyenlőtlenségek csökkentését, jövedelempolitikát, társadalmi esélyek javítását és kulturális participációt értve; „forradalmár” változatában pedig a társadalmi struktúra ténylegesen egyenlő feltételeket és esélyeket biztosító, teljes felforgatását.

De a „létszámfelettieket” még csak ki sem zsákmányolják, mert ahhoz, hogy ez valakin megessék, a társadalmi értékrend által elfogadott, konvertálható kompetenciákkal kell rendelkeznie. Ezek az emberek fölöslegések. Nem nagyon lehet kinézni belőlük, hogy képesek lennének másokra nyomást gyakorolni, harci potenciállá válni, ha egyszer a társadalmi élet neuralgikus szektoraira semmiféle hatásuk nincsen. Kétségkívül egy egészen újfajta elméleti és gyakorlati problematikát hívnak életre. Ha már nem tekinthetők a szó valódi értelmében aktoroknak, mivel nem *csinálnak* semmit, ami társadalmilag hasznot hajtana, hogyan *létezhetnének* társadalmi értelemben? Már-

mint abban az értelemben, hogy társadalmilag létezni annyit jelent: az illetőnek ténylegesen *helye* van a társadalomban. Mert persze ők igencsak *jelen vannak* – s éppen ez a probléma, ugyanis nyomasztóan nagy a létszámuk.

Igen fontos „alakváltozás” ez a előző kérdésfeltevéshez képest, mely azt firtatta, hogyan válhat egy alávetettségben és függőségben élő társadalmi szereplő teljes jogú társadalmi alannyá. Most a kérdés inkább az, hogy miként lehet ezt a jelenléletet szalonképessé tenni, diszkréten háttérbe szorítani, olyannyira, hogy nyílt színen meg se jelenjen (mint majd látni fogjuk, erre törekszik valamennyi beillesztési politika, amikor nem kedvez éppen az integrációs politikáknak). Új problematika tehát, *de nem új problematizálás*. E peremre vetett csoportok helyzetét ugyanis csak úgy ragadhatjuk ki összefüggésrendszerükből, ha szentesítjük annak a választóvonalnak a létezését, melyet a kirekesztés ellen harcolva tagadni kívánunk. A javasolt történelmi terepszemle megmutatja majd, hogy mindaz, ami a társadalmi struktúra végvidékein, az ipari forradalom előtt a csavargók, a 19. században a „nyomorultak”, napjainkban pedig a „kirekesztettek” körül jött létre – egy átfogó társadalmi dinamikába ágyazódik bele. Alapvető fontosságú összefüggés ez (bár csak lassan bontakozott ki előttem, ahogy kutatásomban a csavargók helyzetét próbáltam értelmezni), s tanulsága máig szólóan érvényes: a szociális kérdés ugyan mindig a társadalmi élet peremén mutatkozik meg kihívó nyíltsággal, de a társadalom egészét „kérdőjelezi meg”. Egyfajta bumeráng-effektus ez, amely szerint azok a problémák, melyeket egy kudarcú okán a társadalmi formáció peremvidékére vetett népesség kelt életre, a központokra hullanak vissza. S ha így van, akkor hiába léptünk a „posztindusztriális” (vagy, ha tetszik, a „posztmodern”) társadalom korszakába, ez semmit nem változtat azon, hogy az, ahogyan a „kívülrekedtekkel” bánnak, mindig attól függ, milyen a „bennlévők” helyzete. Mindig a döntés-központokban kialakított orientációk lökéshullámai (lett légyen szó gazdaság- vagy szociálpolitikáról, vállalati menedzsmentről, ipari szerkezetátalakításról, a versenyképesség fokozásáról stb.) fognak végigsöpörni a társadalmi lét különböző zónáin. De ennek fordítottja is igaz, nevezetesen, hogy a hatalmasok, a biztos helyzetűek sem hihetik, hogy Olümposzon trónoló istenekként könnyen nézhetnének le a világ lábuknál elterülő nyomorúságára. Az integráltságuk védelmét élvezők, a sebezhetőek és a kiilleszkedettek ugyanabba a társadalom-egészbe tartoznak, még ha annak egysége problematikus is. E problematikus egység létrejöttének, illetve megőrzésének feltételeit kell szemügyre vennünk. Ha a gazdasági hatékonyság és a szociális kompetencia újradefiniálásának az az ára, hogy a lakosság 10, 20, 30 vagy még annál is nagyobb százalékát útszélre kell vetni, beszélhetünk-e még akkor ugyanahhoz a társadalmi közösséghez tartozásról? Egy demokratikus társadalom meddig mehet el annak eltűrésében, amit én, kirekesztés helyett, inkább társadalmi ellehetetlenülésnek neveznék? Meggyőződésem szerint ez az új szociális kérdés. Mít tehetünk azért, hogy visszasegítsük a társadalom mozgásterébe a körülmények hatalma által ellehetetlenített csoportokat, s véget vessünk a kiilleszkedés okozta vérvesztésnek, mely azzal a veszéllyel fenyeget, hogy kivérzik az egész társadalom?

Az így feltett kérdés, persze, nem kerülheti meg az államot, s azt a sze-

repet, melyet e körülmények között az államnak be kell töltenie. A szociális állam (később kifejezem majd, miért kerülöm a gondviselő, más néven: jóléti állam kifejezést) a piac és a munka világa metszéspontjában fejlődött ki. Az általa szabályozott dinamizmusok – a gazdasági fejlődés és a bérmunkásság struktúrálódása – erősödésével párhuzamosan vált erősebbé maga is. Ha a gazdaság ismét autonómmá válik, és a bérmunkás-lét „szétesik”, a szociális állam veszít majd integratív erejéből. De lehet, hogy itt is inkább metamorfózisról van szó, mintsem háttérbe szorulásról. Ha nem sajnáljuk nyomon követni a kacskaringókat, melyeket bejárt, világossá válik, hogy az ideák felhővilágában nem *egyetlen* rajzolata van a szociális államnak. A második világháborút követő helyzet a gazdasági és a szociális szféra akkoriban kismunkált artikulációjáról elég megnyugtató képet tudott adni ahhoz, hogy emez, kísértésbe esvén, magát mintegy véglegesnek tételezze. Mindenki tudja, hogy manapság már messze kerültünk azoktól az időktől, amikor a gazdasági fejlődés még lehetőséget adott szociális kompromisszumokra. Mít is jelent ez? Kétségkívül válaszút előtt állunk. Vagy elfogadunk egy olyan társadalmat, mely teljes egészében a gazdaság szükségleteinek engedelmeskedik, vagy megpróbálunk olyan arculatot adni a szociális államnak, hogy képes legyen megoldást adni az új kihívásokra. Nem zárható ki, hogy belenyugszunk az első változatba. De ez azzal a kockázattal járhat, hogy összeomlik a bérmunka társadalma, vagyis a munkának és a védelmeknek az a korábban ismeretlen egybeépítése, mely oly sok és oly fáradságos törekvés révén valósult meg.

Émile Durkheim és a 19. század végének republikánusai *szolidaritás*nak hívták azt a problematikus köteléket, mely a társadalom szervezetének növekvő bonyolultsága ellenére is biztosítja a társadalom alkotóelemeinek egymást kiegészítő együvé tartozását. Ez a társadalmi paktum alapja. Durkheim ezt éppen abban a pillanatban fogalmazta újjá a maga terminusaiban, amikor az ipari fejlődés veszélyeztetni kezdte azokat a korábbi szolidaritásokat, melyeknek léte igen erősen múlt a hagyományokon és szokásokon felépülő rend újratermelésén. A 20. században a szolidaritásnak a társadalom önmaga felett önként vállalt gondoskodásává kellett válnia, s a szociális államnak magára kellett vállalnia az e fölötti kezességet. A 21. század hajnalán, amikor az ipari társadalom keretei között életbe léptetett szabályozórendszerek maguk is mélységesen megrendültek, valószínűleg ezt a társadalmi szerződést kell – kerülni, amibe kerülni – újradefiniálni. Egyezsége kell jutni abban, hogy mit jelent a szolidaritás, a munkához és állampolgársághoz való viszony: végig kell gondolni, mik a feltételei a mindenki számára biztosított társadalmi tagságnak, hogy – mint a felvilágosodás korában szokás volt mondani – mindenkinél szabad bejárása legyen a közösségbe, vagyis szabadon társulhasson a társadalommal.

Széljegyzet az összehasonlító módszerről

A könyv első részében kibontott problémakör elvileg az Elbától nyugatra elterülő Európa jelentős részét jellemzi: a „latin kereszténység” geográfiai

régióját, ahol – hogy Pierre Chaunut idézzük – a „sikeres Európa” emelkedett büszkén magasba.¹² Ez a régió a bölcsője annak a kettős, ipari és politikai forradalomnak, melynek öröksége a nyugati civilizáció számára meghatározó volt. Mindazonáltal vannak egymással összemoshatatlan nemzeti sajátosságok is. Legalább két okból lehetetlennek bizonyult, hogy ezeket teljes egészében nyomon követhessük. Egyik a feldolgozandó anyag bősége. A másik az, hogy erőmet meghaladta volna egy ilyen léptékű, aprólékos összehasonlító elemzés, a maga kifinomult követelményrendszerével. A francia helyzet elemzésének tehát kitüntetett szerep jutott. Ez nem azt jelenti, hogy vizsgálódásom szigorúan csak a „francia hatszögre” szorítkozott volna. Egyfelől: a másutt tapasztalható helyzeteknek való megfelelések kellő hangot és hangsúlyt kaptak az elemzésben (ezek, látszólag paradox módon, annál szembe-tűnőbbek, minél inkább a nemzetállamok megszilárdulásának időpontján túlra megyünk vissza az időben. A 14. század közepe és a 16. század eleje, például, meghökkenítő analógiákat mutat fel az egész európai térségre jellemző segélyezési vagy munkaszervezeti formáikban). Másfelől: igyekszem állandóan hivatkozni a brit társadalom megfelelő átalakulásaira, s gyakorta minősítem is ezeket (e párhuzamba állítás nem lép fel azzal az igénnyel, hogy igazi összehasonlító elemzésnek tekintsük, mindössze arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy ügyeljünk a hasonlóságok és különbözőségek összjátékára, amikor megpróbáljuk tisztázni az általános érvényű vonásokat).¹³ Végezetül és legfőképpen, egy ilyen típusú elemzés feltételezi – már csak azért is, hogy a megvalósításra esélyt adhasson magának –, hogy valóban léteznek térben és időben érvényes konstansok, akár a kulturális és történelmi sokszínűség ellenére, akár éppen annak következményeként. A „konstans” nem azonos struktúrák örökéletűségét jelenti, hanem homológiákat a helyzetekben mutatkozó konfigurációkban és átalakulásuk folyamatában. Ebben a stádiumban mindezt megelőlegeztük, hátra van még azonban az a feladat, amit a történelmi változékonyság megfelelő elrendezése jelent.

Vázlatosan azt lehetne mondani, hogy elemzésem – egészen a reneszánszig – túlnyomórészt „európai”. A későbbiekben, egészen a 18. századig, gyakorta utal az angol helyzetre. A továbbiakban lehetetlenné vált, hogy a szociális állam egyes országokban kialakuló valamennyi változatára kitekintsünk, mint ahogy nem fért elemzésünkbe az egyes nyugat-európai országokra jelenleg jellemző helyzet sajátlagosságának vizsgálata sem. (Ráadásul, egy efféle elemzésbe az Egyesült Államokat is bele kellett volna vonni.) Hogy röviden összefoglaljam az itt mondottak mögött meghúzódó álláspontomat, mellyel Polányit követem¹⁴: a nyugat-európai országok szociális államai egy közös kihívásra válaszoltak, arra, amit az ipari fejlődés, a társadalom felbomlása s az ennek nyomában járó hatások jelentettek; mindezt azonban nyilvánvalóan eltérő ütemben és ritmusban tették, saját nemzeti tradícióik lehetőségeit mozgósítva, s nyilvánvalóan figyelembe véve az országoként különböző társadalmi erőviszonyokat. Mindazonáltal a vita, ezen a szinten, bizonyos fokig metafizikai, s csak akkor lenne meghaladható, ha rendelkezésünkre állnának az egyes országok helyzetére vonatkozó olyan részletes összehasonlító elemzések, melyeknek elvégzése javarészt még várat magára.¹⁵

Jegyzetek

1. C. Nicolet: *Le Radicalisme*, Paris, PUF, 1974, 54. old.
2. Ha a magas társadalmi pozíciók is bizonytalanná és fenyegetetté válhatnak, úgy a javasolt modell a társadalmi rétegződés különböző szintjein egyaránt alkalmazhatóvá válik. Ennek kipróbálására tettem kísérletet a társadalmi piramis csúcán, a világ nagyjai között, egy szélsőséges határhelyzetben. („Le roman de la désaffiliation, à propos de *Tirstan et Iseut*”, *Le Débat*, n° 61, 1990. szeptember.) Itt azonban, éppen ellenkezőleg, azokat a destabilizáló mechanizmusokat próbálom meg leírni, melyek a preindusztriális társadalmak csavargóit, például az iparosítás korai szakaszának szubproletárjait, az RMI „hasznélvezőit”, s a világ más efféle arcucsapottjait *in extremis* a szociális halálba kergetik.
3. Ezzel nem kívánom tagadni, hogy létezhetnek ellenirányú áramlatok is, azaz felfelé irányuló mobilitás. De az előbb felsorolt okoknál fogva figyelmem elsősorban azokra a csoportokra terjedt ki, melyeket a társadalmi ellehetetlenülés fenyeget.
4. Bronislaw Geremek idézi ezt az emblematikus értékű kifejezést, mellyel a 15. században egy halálra ítélt csavargót bélyegeztek meg: „Oly emberként, az kire nincsen is szüksége ez világnak, méltán ítéltetett arra, hogy latorságáért felakasztassék.” (*Les Marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*, Paris, Flammarion, 1976.)
5. Egy kérdés pertinenciája nem függvénye annak, mennyire volt fontos a múltban. Így például az a kérdés, hogy a Nap forog-e a Föld körül, vagy megfordítva, Galilei korában alapvető teológiai, filozófiai, politikai, tudományos és gyakorlati érdekeltségeket volt képes mozgósítani. Mégis, mindezek semmivé foszlottak azután, hogy a „kopernikuszi forradalom” eredményei többé-kevésbé általánosan elfogadottá váltak, s a Vatikán maga is elismerte, hogy Galileinek igaza volt.
6. E megközelítés módszertani előfeltevéseit igyekeztem másutt kifejteni. (Lásd „Problematization: a Way of Reading History”, in J. Goldstein (szerk.): *Foucault and the Writing of History Today*, Cambridge, Basil Blackwell, 1994.) Jean-Claude Passeroné az érdem, hogy kidolgozta azokat az episztemológiai alapokat, melyekre egy ilyen eljárás építhet. (Lásd *Le Raisonnement sociologique. L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*, Paris, Nathan, 1991.) Nevezetesen azt a tételt, hogy az akadémiai berkekben dívó munkamegosztástól függetlenül, a történelem és a szociológia (nemkülönben az antropológia) olyan diskurzusokat fogalmaznak meg, amelyek ugyanazon episztemológiai előfeltevéseken nyugszanak, ugyanaz a viszony fűzi őket a bizonyítási eljárás menetéhez, s ugyanaz képezi empirikus alapjukat, az, amit Passeron „a világ történetiségének” nevez. Ezt elfogadva, az „elkölszönzések”, a más tudományzakoktól való átvételek legitímnek tekinthetők, feltéve, hogy tiszteletben tartjuk egymás játékszabályait. E szabályok tiszteletben tartása azt jelenti, hogy a nem-történeisznek tilos a történettudomány által elaborált adatok bármily csekély módosítása is. Nem azért, mintha a történettudomány konstrukciói egyszer s mindenkorra véglegesnek lennének nyilváníthatóak, hanem azért, mert átdolgozásuk olyan eljárások igénybevételét jelenti, melyekben egyedül csak a történész járatos szakmailag. Nem kívánok tehát bekapcsolódní abba a napjainkban zajló történész-vitába, mely megkérdőjelezi a történeti adatok létrehozásának érvényességét. Korabeli dokumentumokat, „tanúságtételeket” idézek, illetve történészi állásfoglalásokat – feltéve, hogy megegyezés látszik lenni közöttük (oly esetekben pedig, mikor ez nem állítható, igyekszem rámutatni az értelmezési különbségekre) –, hogy másképpen illesszem őket egymáshoz, egy másik tulajdonságtér, a „szociológiai okfejtés” konfigurációinak logikája szerint.
7. Vicomte A. de Villeneuve-Bargemont: *Économie politique chrétienne ou recherches sur le paupérisme*, Paris, 1834, 25. old.
8. E. Buret: *De la misère des classes laborieuses en France et en Angleterre*, Paris, 1840, I. köt., 98. old.
9. J. Donzelot: *L'Invention du social*, Paris, Fayard, 1984.
10. O. Schwartz: *Le Monde privé des ouvriers*, Paris, PUF, 1990.
11. F. Dubet: *La Galère, jeunes en survie*, Paris, Fayard, 1987.

12. P. Chaunu: *Histoire, science sociale: la durée, l'espace et l'homme à l'époque moderne*, Paris, SEES, 1974.

13. Mint arra E. J. Hobsbawm rámutat (*A forradalmak kora*, Kossuth, 1988), a francia és angol helyzet párhuzamba állítása különösen tanulságosnak mutatkozik, hiszen az egyik a politikai, a másik az ipari forradalom epicentruma volt.

14. K. Polányi: *La Grande Transformation. Aux origines économiques et politiques de notre temps*, francia fordítás, Paris, Gallimard, 1983.

15. E vita résztvevői jelenleg javarészt a „neoinstitucionalista” (*State-central approach*) álláspontra hagyatkoznak, mely a hangsúlyt elsődlegesen az országonként különböző helyzetekre helyezi, valamint az állam és az állami szereplők sajátos szerepére. Lásd ezzel kapcsolatban P. B. Evans–D. Rueschemeyer–T. Skocpol: *Bringing the State Back In*, New York, Cambridge University Press, 1985. A színen lévő különböző álláspontok bemutatásához lásd F.-X. Merrien: „État et politiques sociales: contribution à une théorie 'néo-institutionnaliste’”, *Sociologie du travail*, n° 3, 1990. A szociális államok létrejöttében és kialakulásában szerepet játszó tényezők összehasonlításához lásd P. Flora–A. J. Heidenheimer (szerk.): *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick – London, Transaction Books, 1979.